

GAPNING TUZILISHI: BO'LAKLARGA AJRALISH JIHATLARI

Sapayeva Barno Shanazarovna

Ma'mun universiteti dotsenti v.b., PhD

Telefon: +998 91 999 88 89. Mail: sapayeva_barno@mamunedu.uz

ORCID 01009-0001-6461-252X

Annotatsiya. *Ushbu maqola gapning struktur jihatlarini o'rganishga hamda uning bo'laklarga ajralish omillarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Asosiy e'tibor gaplarning turlarga ajralish kriteriyalarini misollar bilan yoritishga ajratilgan. Mavzu borasida tadqiqot olib borgan olimlarning ishlari ham izohlanadi.*

Аннотация. *Статья посвящена изучению структурных аспектов предложения и факторов, определяющих его членение на части. Основное внимание уделяется иллюстрации критериев классификации предложений по типам с помощью примеров. Также описываются работы ученых, проводивших исследования по этой сфере.*

Abstract. *This article is dedicated to the study of the structural aspects of a sentence and the factors of its division into parts. The main attention is paid to illustrating the criteria for dividing sentences into types with examples. The works of scientists who have conducted research on the topic are also explained.*

Kalit so'zlar: *gap, semantik, struktur, kommunikativ, gap bo'lagi.*

Ключевые слова: *предложение, семантический, структурный, коммуникативный, член предложения.*

Key words: *sentence, semantic, structural, communicative, a part of a sentence.*

Kirish

Tilshunoslik tarixida gap nazariyasi har doim sintaksisning asosi sifatida

qaralgan. Gap turli nuqtayi nazardan o'rganilib kelgan bo'lib, aslida, gapning ta'rifi tilshunoslik yo'nalishlarini farqlashda muhim mezon hisoblanadi. Gapni lingvistik tahlil obyekti sifatida turli komponentlarga (aspektlar, reja, daraja, qismlar, bloklar va h.k.) bo'lish g'oyasi yangi tushuncha emas. Gapni qaysi darajada bo'lish optimal ekanligi masalasi hamon asosiy muammo bo'lib qolmoqda va qo'shimcha tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda.

Asosiy qism

Gap o'zining grammatik shaklida bir vaqtning o'zida turli abstraksiya darajasidagi bir nechta ma'nolarni mujassamlashtiradi. Birinchidan, oddiy gapning struktura namunasi umumiy, abstrakt ma'noga ega bo'lib, barcha gaplarga xos bo'lgan predikativlikni ifodalaydi. Ushbu predikativlik ma'nosi gap namunasi orqali konkret gapga ko'chadi va gap paradigmalarida – ya'ni gapning turli sintaktik shakllari orqali, voqelik yoki no-voqelik ma'nolarini ifodalash jarayonida o'zgaradi.

Ammo konkret gaplarda yana bir semantik qatlam mavjud bo'lib, u predikativ asos komponentlari va ularning o'zaro munosabatlaridan, shuningdek, so'zlarning leksik ma'nolaridan kelib chiqadi. Masalan:

- *Nargiz yugurmoqda* – subyekt va uning faol harakati;
- *Quyosh charaqlaydi* – subyekt va uning mavjudligi;
- *Tunni qorong'ilik qoplad*i – subyektsiz harakatning mavjudligi;
- *Ko'p gap, oz natija* – subyekt va uning miqdoriy xususiyati.

Yuqorida aytilganlarning barchasi bevosita gapning semantik tuzilishiga bog'liq. Shunday qilib, gapning semantik tuzilishi struktura sxemasining semantikasi va so'zlarning leksik ma'nolari o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi.

Semantik tuzilishning asosiy kategoriyalari odatda predikativ belgilar, predikativ belgi egasi bo'lgan subyekt va obyekt iborat bo'ladi. Gap darajasida ushbu semantik birliklar aniqlashtiriladi va farqlanadi. Turli grammatik tuzilishga ega bo'lsa-da, yaqin semantik struktura kasb etuvchi gaplar ba'zi tadqiqotlarda transformalar sifatida qoraladi. Masalan:

- *Tong otmoqda – Yorishmoqda;*
- *O'g'il o'qiydi – O'g'il – o'quvchi.*

Predikativlik va semantik struktura bilan bir qatorda, gapning funksional ma'nosi ham mavjud bo'lib, u uning komponentlari o'rtasidagi kommunikativ yuklamaning taqsimlanishi bilan bog'liq. Ushbu ma'no gapning aktual bo'laklanishida – tema va rema, so'z tartibi hamda intonatsiya orqali ifodalanib, dinamik xususiyat kasb etadi.

Gap dinamik jihatdan ko'rib chiqilganda, u mustaqil holatda emas, balki mavjud bo'lgan lingvistik va ekstralingvistik kontekstda tahlil qilinadi. Gapning statik va dinamik jihatlarini ajratish va keyinchalik ularni bevosita tadqiq qilish jarayoni XX asrning 20-40-yillarida boshlangan.

Kommunikativ aspektni o'rganish Praga lingvistik maktabida ayniqsa faol olib borilgan. XX asr oxiriga kelib, semantik struktura mustaqil ilmiy obyekt sifatida ajratilib, ushbu yo'nalishda ilk ishlaridan biri F. Daneshning "Sintaksisning uch jihatida" maqolasi bo'ldi [1, 58].

Bugungi kunda esa gapning pragmatik jihat, ya'ni uning imkoniyatlari, yanada chuqurroq o'rganilmoqda. "Til gapiruvchi (yozuvchi) shaxsga o'z fikrini, nutq mavzusi, vaziyat va tinglovchiga nisbatan munosabatini turli yo'llar bilan ifodalash imkonini beradi. Ushbu pragmatik triada turli gaplarda to'liq yoki qisman ifodalangan holda mavjud bo'lib, gapning semantik tuzilishi bilan o'zaro bog'liq holda, gapni mazmun jihatdan chuqur va ko'p bosqichli birlikka aylantiradi" [3, 328].

Shunday qilib, zamonaviy sintaktik nazariya nuqtayi nazaridan gap murakkab, ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni to'liq o'rganib bo'lishi ehtimoldan yiroq. Gap turli grammatik ma'no, turli kommunikativ vazifa va semantik tuzilishga ega bo'lib, shu jihatlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Darak, so'roq va buyruq gaplar;
2. Undovli va undovsiz gaplar;
3. Tasdiq va inkor gaplar;

4. Bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar;
5. Yig'iq va yoyiq gaplar;
6. Sodda va murakkab gaplar;
7. To'liq va to'liqsiz gaplar [2, 47].

Har bir oddiy gap turi o'ziga xos kommunikativ, intonatsion va strukturaviy xususiyatlarga ega bo'lib, ularni tahlil qilishda grammatik ma'no ifoda usullari va gapning semantik tuzilishini hisobga olish zarur.

Ikki bosh bo'lakli oddiy gap — aslida, oddiy gapning asosiy strukturaviy-semantik turi bo'lib, eng to'liq differensial belgilarga ega. Bunday gapning asosiy xususiyati shundaki, unda doim ikkita asosiy bo'lak – ega va kesim mavjud bo'lib, ular predmet (subyekt, predikativ belgi egasi) va uning predikativ belgisi (harakat, holat)ni ifodalaydi.

Gapga xos bo'lgan sintaktik bog'lanishlar so'z birikmalaridagi bog'lanishlardan farq qiladi. Ikki bosh bo'lakli gapning asosiy bo'laklari o'rtasida o'zaro sintaktik bog'lanish – koordinatsiya yuzaga keladi. Koordinatsiya so'z birikmalariga xos bo'lgan moslashuvdan farq qiladi.

Masalan, quyidagi gaplarni solishtiraylik:

- *Men yozmoqdaman, Ular keldi* — koordinatsiya mavjud;
- *Moviy osmon, Iliq ob-havo* — moslashuv mavjud.

Moslashuv quyidagi xususiyatlarga ega:

- bu bir tomonlama bog'lanish bo'lib, sifat so'z turkumining shakli butunlay ot so'z turkumining shakliga bog'liq bo'ladi;
- barcha paradigmalar bo'ylab amalga oshadi (*issiq suv, issiq suvning, issiq suvga* va *hokazo*).

Har bir oddiy gap turi turli xususiyatlarga – kommunikativ, intonatsion, struktural jihatlariga ega bo'lib, ularni tahlil qilishda grammatik ma'no ifodalanish usullari hamda gapning semantik tuzilishini hisobga olish zarur.

Ikki tarkibli oddiy gap mohiyatan oddiy gapning asosiy strukturaviy-semantik turi bo'lib, u eng to'liq differensial belgilar majmuiga ega. Ikki tarkibli

gapning o'ziga xos belgisi uning ikkita asosiy bo'lak – ega va kesimga ega bo'lishidir. Ular nutq predmetini (subyekt, predikativ belgi egasi) hamda uning predikativ belgisini (harakat, holat) ifodalaydi.

Oddiy gapning differensial belgilariga uch asosiy nuqtai nazardan qoraladi: struktural, semantik va kommunikativ jihatdan.

Gapning struktural jihatdan o'ziga xos belgilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- gapning bo'laklanish/bo'laklanmaslik xususiyati;
- predikativ asosning ifodalanish usuli;
- yig'iq / yoyiq bo'lishi;
- tarkibning to'liqligi (asosiy sintaktik bo'laklarning mavjudligi);
- gapning murakkablik darajasi.

Gapning semantik jihatdan belgilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- funksiya (gap maqsadi) – darak, so'roq va buyruq gaplar;
- hissiy xarakteristika (undov yoki neytral gap);
- predikativ munosabatlar tabiati (tasdiq yoki inkor).

Gapning kommunikativ jihatdan belgilari esa quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- aktual (tema-rematik) bo'laklanish;
- axborot markazi va uning aktualizatsiya usuli.

Gap o'ziga xos sintaktik bog'lanishlarga ega bo'lib, ular so'z birikmasidagi bog'lanishlardan farq qiladi. Ikki tarkibli gapning asosiy bo'laklari o'rtasida o'zaro bog'liqlik, ya'ni koordinatsiya shakllanadi. Bu bog'lanish so'z birikmasiga xos bo'lgan moslashishdan farq qiladi. Masalan: Men yozayapman, ular keldi va moviy osmon, iliq ob-havo misollarini solishtiring.

Moslashish quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

- bu bir tomonlama bog'lanish bo'lib, unda sifatning shakli butunlay otning shakliga bog'liq bo'ladi;
- barcha paradigmalarda amalga oshiriladi (issiq choy, issiq choyni, issiq choyda va h.k.);

- atributiv sintaktik munosabatlar namoyon bo'ladi.

Koordinatsiya esa quyidagilar bilan ajralib turadi:

- bu o'zaro bog'liq bo'lgan munosabat bo'lib, bunda bir tomondan, birlik yoki ko'plikdagi olmosh shakli kesimning shaklini belgilaydi, ikkinchi tomondan esa, kesimning konfiguratsiyasi ega bo'lmish olmoshga moslashadi;
- koordinatsiyada faqat ikkita so'z shakli bog'lanadi (men yozayapman, u gapirayapti);
- koordinatsiyada doim predikativ sintaktik munosabatlar namoyon bo'ladi.

Ba'zan ega va kesim o'rtasidagi bog'lanish formal jihatdan ifodalanmagan bo'lishi mumkin, bunda predikativ munosabatlar ularning o'zaro joylashuvi asosida aniqlanadi. Bunday bog'lanish sopolojenie deb nomlanadi. Masalan: *Bog' tog' ustida. Daraxtlar gullagan. O'rmon yaqin. U xodimlardan biri.*

Bu gaplarda bog'lanish so'z shakllarining o'zaro joylashuvi va mantiqiy ketma-ketlik asosida shakllanadi – predmet tushunchasi har doim belgi tushunchasidan oldin keladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, yuqorida keltirilgan har bir gapning grammatik semantikasi real vaziyatga mos keladi va uni to'g'ri aks ettiradi. Bunday grammatik ifodalarning mavjudligi til tizimining rivojlanganlik darajasi bilan bog'liq bo'lib, u ma'lum darajada abstrakt grammatik modellarning mavjudligini taqozo etadi.

Xulosa

Grammatik ma'nolar va konkret gap mazmuni o'rtasidagi bog'liqlikni leksik birliklarning sintaktik pozitsiyalarga joylashishi va intonatsiyaviy xususiyatlar orqali tahlil qilish mumkin. Bu munosabatlar leksik birliklarning denotativ va sigifikativ ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlikka o'xshab ketadi. Qanday qilibki, so'zning denotativ ma'nosi sigifikativ asosida shakllansa, gapning konkret mazmuni ham grammatik ma'nolar asosida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Данеш Ф. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М., 1974. – С. 54-62.
2. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. // Учебное пособие. Издание третье, исправленное и дополненное. – М.: Высшая школа, 2004. – 247 с.
3. Степанов Ю.С. В поисках прагматики // Известия АН СССР, сер. ЛиЯ, №4. – М., 1981. – 411 с.